

Popper in teorija demokracije

POPPERJEVO GOREČE ZAGOVARJANJE DEMOKRACIJE

Ni dvoma, da je Karl Popper goreč zagovornik demokracije, pa ne le iz etičnih razlogov, temveč tudi zaradi njene učinkovitosti.

Demokracija kot edina etično ubranljiva politična ureditev

Za Popperja je demokracija edina etično ubranljiva vrsta politične ureditve. Po njegovem mnenju država obstaja zaradi njenih posameznih državljanov. Njen glavni namen bi v skladu s "človečansko teorijo pravice", ki jo priznava, moral biti zaščita svobode državljanov (Popper 1966a: 161). Humanitarna teorija ne priznava nikakršnih "naravnih" privilegijev. "Poreklo, družinska poznanstva in blaginja ne smejo vplivati na tiste, ki izvajajo zakon" (Popper 1966a: 94–95). Poleg tega teorija trdi, da morajo zakoni zagotoviti vsem enako pravico v zasebnih sporih. To pomeni, da pravica pripada posameznim osebam (Popper 1966a: 101–102). Če pravico razumemo v tem smislu, potem so svobodni in enakopravni posamezniki tisti, ki morajo nositi breme in koristiti državljanstva ter državnih ukrepov ali politike.

Demokracija je za Popperja po definiciji tista oblika vladavine, v kateri vladani lahko odstavijo vladarje. Tiranija je oblika

vladavine, v kateri se vladani ne morejo rešiti svojih vladarjev brez prelivanja krvi (Popper 1966a: 124). Popperjev glavni politični predlog je izogibati in upreti se tiraniji. Tiranija je zla, saj krši humanitarno teorijo pravice. Demokracija je dobra, saj tistim, ki jih je prizadela krivica, ponuja možnost, da odpravijo vladarje, ki so krivico storili.

Popperjevo stališče do demokracije je radikalno in brezkompromisno. Odločitev o tem, kdaj odpoklicati vladarje, absolutno in kategorično prepusti vladanim. "Dosledna demokratična ustava," piše Popper, "bi morala izključevati samo eno obliko spremembe v pravnem sistemu, in sicer spremembo, ki bi ogrozila njen demokratični značaj" (Popper 1966b: 161). Avtor poudarja pomembnost graditve institucij kot zaščito pred slabimi vladarji.

V nasprotju z mnogimi, ki so razmišljali o problemih demokracije, kot na primer oblikovalci ameriške ustave, Popper ne kaže pretiranega zanimanja za možnost, da ljudstvo lahko sprejema slabe odločitve. Ne ustavi ga niti možnost, da bi ljudstvo lahko demokratično izbralo tiranijo. Po njegovem mnenju takšna odločitev ne bi diskreditirala demokracije. Pokazala bi le, da človeške institucije, ki so "odporne proti norcem", ne obstajajo (Popper 1966: 125). Glede na to, da Popper svobodo razume individualistično (Popper 1966: 111–112), je težko dojeti, na kakšen način bi omejil svobodo posameznih državljanov pri odločitvi o tem, kdaj in iz katerih razlogov je čas za odpoklic vladarjev (Popper 1966b: 160–161). Tisti, ki jih skrbijo klasični argumenti proti demokraciji, bodo v Popperju našli brezkompromisnost. Avtor primerov, kot sta Sokratova usmrtnitev od demokratičnega *polisa* ali Hitlerjev prevzem oblasti v demokraciji, ne šteje za argumente proti demokraciji sami. Ti primeri ponovno dokazujejo samo, da institucij, ki so "odporne proti norcem", ni. Prepričan sem, da v Popperjevih političnih delih ravno tako ni argumentov, ki bi upravičili, da kateremukoli državljanu, naj bo še tako preprost ali neveden, odrečemo pravico do enakopravnega glasu pri določanju, ali naj vladarji ostanejo na oblasti ali naj odidejo.

Demokracija kot najučinkovitejša politična ureditev

Nekateri ljudje branijo demokracijo iz etičnih razlogov, samo da bi lahko upravičili svojo zavezanost demokraciji iz praktičnih razlogov (Dunn 1979: 3–10). Vendar to ne velja za Popperja, ki demokracijo zagovarja kot najučinkovitejšo obliko politične ureditve in ne le kot sredstvo za doseganje pravice. Njegovi argumenti za to stališče so podobni razlagi, ki jo ponuja za učinkovitost znanstvene metode.

V znanosti se po Popperjevem mnenju znanje ne širi s poslušnostjo oblastem ali predanostjo ustaljenim navadam. Širi se skozi proces, v katerem so hipoteze, kritike in rezultati eksperimentiranja vsakega znanstvenika enakovredni tistim vseh drugih znanstvenikov. Najljubšo teorijo uglednega znanstvenika lahko nekega dne sesujejo rezultati eksperimentiranja kakega novinca. In zgodi se, da novinec pride do odkritja, ki pomeni revolucijo za celotno disciplino, v kateri raziskuje – seveda pod pogojem, da odkritje prestane preskuse in natančni kritičen pregled znanstvene skupnosti.

Do napredka v znanosti ne pride s potrpežljivim zbiranjem dejstev, ki skupaj induktivno kapljajo v teorije, temveč na podlagi drznega ugibanja o resnici in izločanja napak. Natančni preskusi in kritike nadzorujejo svobodo drznega ugibanja. V znanosti ni nič narobe, če nekdo nima prav. Nič hudega ni, če se ukvarjamo s hipotezo, ki se kasneje izkaže za napačno. Kajti z zaviranjem hipotez ni ne napredka ne učenja. Tako do učenja posameznikov kot do širjenja znanja pridemo s pomočjo poskusov in napak. Če ni napak, ni niti učenja niti širjenja znanja. Od tod sledi, da zadržana ugibanja in zadržane kritike ovirajo širjenje in napredek znanja.

Vsako človekovo znanje je zmotljivo. Celo strokovnjaki so zmotljivi in celo najbolj nevedni so potencialni viri resnice. Iz tega sledi, da je edini resnično racionalen pristop, da vse spoznavne trditve obravnavamo kot morebiti resnične, morebiti napačne, ne glede na njihov izvor. Vsekakor je verjetno, da bodo strokovnjaki na določenem področju v svoji karieri ustvarili več uspešnih ugibanj kot novinci. Vendar lahko ravno ti strokovnjaki dogmatično branijo hudo zmotne domneve, ki zavirajo širjenje znanja. Ravno njihovo “strokovno znanje” tako vsebuje element “profesionalne ignorance”. Novinec, ki je neobremenjen s profesionalno ignoranco, je včasih lahko celo v boljšem položaju kot strokovnjaki, da odkrije resnico. V tem smislu demokracija ni nikakršna ovira naprednim znanostim, temveč pomeni celo enega od ključev do njihovega uspeha.

Kakšne implikacije ima Popperjeva teorija o znanju za politiko? Pravi, da demokracija ni le najbolj pravična oblika vladavine, temveč tudi najbolj uspešna. Razlogi za uspeh demokracije so podobni tistim, ki utemeljujejo širjenje in izboljšanje znanja v znanosti. Tako kot v znanosti ne moremo imeti privilegiranih virov znanja, ne moremo imeti niti privilegiranih virov znanja o politiki. Vsaka teorija, vsak človek lahko tako v politiki kot v znanosti pripelje do zmot, ne glede na njihov sloves po vpogledu, resnicoljubnosti in zanesljivosti. Nasprotno pa je vsak predlog, pa naj ga predstavi najbolj preprost, najbolj neveden državljani, lahko ravno prava rešitev neke dolgo neobvladljive politične dileme. Lahko se zgodi, da eksperiment ali kritika novinca sesuje teorijo najbolj priznanega znanstvenika na določenem področju. Ravno

¹ V angleščini besedna igra: "... our civil servants or uncivil masters...", op. p.

tako se lahko zgodi, da predlog ali kritika najbolj preprostega ali najbolj nevednega državljana pokažeta pred tem neopažene pomanjkljivosti cenjenega voditelja ali splošno sprejete politike. Tako poleg njegovih argumentov, da bi morale politične ureditve biti demokratične, da bi bili pravične, Popper trdi, da bi morale biti demokratične tudi zato, da bi bile uspešne. Ker lahko dobre ideje prispevajo celo preprosti in nevedni ljudje, jim je pomembno prisluhni. In ker je lahko vsaka politika napačna, ne glede na to, kdo jo je oblikoval, je pomembno, da celo v preprostih in nevednih državljanih prepoznamo potencialne vire dragocene kritike politike.

NEKATERA NESKLADJA V POPPERJEVI TEORIJI DEMOKRACIJE

Popperjevemu gorečemu zagovarjanju demokracije navkljub se nekaj vidikov njegovih pogledov oddaljuje od uveljavljene teorije demokracije. Grobo rečeno, Popper je enostavno ravnodušen do večine problemov, o katerih običajno razpravljajo tisti, ki se ukvarjajo s teorijo demokracije. Bralci bodo v Popperjevih glavnih političnih delih, *The Open Society and Its Enemies* in *The Poverty of Historicism* (Popper 1964), zaman iskali razpravljanje o mnogih, ali celo večini klasičnih problemov, o katerih navadno razpravljajo strokovnjaki v teoriji demokracije. Popper na primer ne kaže zanimanja za probleme, kot so nizek volilni izid, slaba informiranost volivcev o izvoljenih predstavnikih, kaj ti počnejo in kakšna so njihova stališča o tekočih zadevah, s katerimi se sooča vlada. Ravno tako ne kaže zanimanja za klasične probleme, kot so protežiranje določene stranke, "izgubljeni glasovi" in slaba zastopanost manjšin v dvostrankarskem sistemu v okraju z enim predstavnikom, volilni sistemi proste večine, kot jih imajo Anglija, Kanada in Združene države (Lund 1988). Avtor priznava, celo vztraja, da ljudstvo pravzaprav ne vlada samemu sebi. Vladajo mu, po njegovih besedah, vlade in birokrati, "naši državni uradniki ali divji oblastniki¹... ki jih je težko, če ne celo nemogoče prisiliti, da sprejmejo odgovornost za svoja dejanja" (Popper 1988: 20). Vendar Popper ne kaže velikega zanimanja za konkretne praktične in teoretične probleme o tem, kako "barbarske gospodarje" pripeljati pod demokratični nadzor.

Bolj splošno gledano se Popper ni dotaknil različnih konceptualnih in praktičnih problemov, kako ugotoviti, kaj "ljudje" želijo, in kako doseči, da bodo njihove želje vplivale na vlado. Sem med drugimi spadajo problemi konceptualizacije in uresničevanja pojma demokratičnega konsenza (Becker 1985: 60–73). Kako konceptualizirati javno mnenje, ga brati in doseči, da

bo vplivalo na javno politiko? Kaj storiti, ko se volitve izidejo v nasprotujoče si mandate iz istega volilnega telesa, kot na primer predsednik, ki je izvoljen, da zmanjša proračun, in kongres, ki je izvoljen, da izglasuje več denarja za zvezne programe?

Delno te presenetljive luknje v teoriji demokracije njenega tako gorečega zagovornika pojasnjuje razlog, zakaj se je Popper sploh odločil pisati o politiki in demokraciji. Svoje osrednje akademske pozornosti ni nikoli namenil področju politične filozofije. Poleg tega pa se Popper v nasprotju z večino tistih, ki so pisali o politični filozofiji, ni lotil graditi politične teorije, v kateri bi obravnaval klasična vprašanja, o katerih politični filozofi navadno razpravljajo kot po dolžnosti.

Popper je svoje glavno akademsko zanimanje, vsaj po končani doktorski disertaciji leta 1928 (Popper 1976: 78, Berkson in Wettersen 1982), usmeril na probleme teorije znanja, predvsem v filozofiji fizike. Če zahodna liberalna demokracija ne bi bila izpostavljena smrtnim grožnjam fašističnega in komunističnega totalitarizma, svoje pozornosti verjetno ne bi strokovno usmeril k politični filozofiji. Popper se je dolgo zanimal in ukvarjal s politikom in metodami družbenih ved. Vendar pa je šele s Hitlerjevo okupacijo Avstrije marca 1938 prišel do zaključka, da ne more "več zadrževati celotnega znanja o političnih problemih, ki (ga je) pridobil od leta 1919" (Popper 1976: 113). Deli *The Open Society in Poverty of Historicism* avtor sam označuje kot svoj "vojni prispevek" (Popper 1966b: 393, 1976: 155), zanj pomeni odstopanje, ki presega njegovo strokovno zanimanje (Popper 1966b: 395–396).

Popper se je s pisanjem teh knjig nameraval postaviti zoper nekatere vplivne ideje o politiki in družbi v zahodni politični tradiciji, ki jih je, kot teoretik znanja, imel za zmotne in pogubne (Popper 1966a: vii). Domneval je, da utegne po vojni "svoboda ponovno postati osrednji problem, predvsem pod prenovljenim vplivom marksizma". Namen omenjenih knjig je torej "varovanje svobode pred totalitarizmom in avtoritarnimi idejami ter opozorilo pred nevarnostjo historicističnih vraževernosti" (Popper 1976: 115). Marksisti so trdili, da je teorijo, ki je vodila njihovo politično gibanje, podpirala znanstvena avtoriteta. Tako je bil Popper prepričan, da je njegova dolžnost svoje znanje o statusu spoznavnih trditev v naprednih znanostih uporabiti, da marksizem razkrije kot psevdoznanost.

Tako ton kot vsebina njegovih del o politiki daje sklepati, da nikakor ni spregledal hudih pomanjkljivosti v zahodnih liberalnodemokracijskih političnih ureditvah. Vendar kljub temu *ne misli, da bi bilo demokracijo potrebno braniti* (Popper 1982: 152).

Popperjevi cilji pri pisanju o politiki na splošno in predvsem demokraciji so bili tako ožji od tistih, ki si jih je zadala večina političnih filozofov. Avtor se sploh ni poskušal lotiti cele vrste

problemov, s katerimi so se ukvarjali politični misleci. Ravno tako ne jemlje demokracije kot posebno problematične. Prav nasprotno, njeno osnovno trdnost ima za dognano. Čeprav ne idealizira zahodne liberalne demokracije, tako kot Winston Churchill verjame, da je najboljša in najpravičnejša oblika vladavine, kar jih je kdajkoli bilo na svetu, ki bo vedno ostala nepopolna. Med drugim verjame, da je izmed vseh sistemov ravno za demokracijo najverjetneje, da se je sposobna sama izboljševati.

Skratka, ko se je lotil politične teorije, Popperja nista skrbeli niti teorija niti praksa demokracije. K pisanju o politiki ga je spodbudila nevarnost, ki jo za demokratične režime pomenijo totalitarne teorije. Njegov glavni cilj je boj proti nedemokratični propagandi teh režimov in njihovim simpatizerjem. Temelji na kritiki različnih filozofskih doktrin, iz katerih ti črpajo intelektualno podporo. Čeprav v Popperjevih delih najdemo mnogo jasnih vpogledov v različne slabosti demokracije, so zanj vrline obstoječih liberalnodemokratičnih režimov samoumevne. Ravno tako verjame, da so se ti režimi popolnoma sposobni izboljšati brez posebne pomoči filozofov. Ne kaže pretiranega zanimanja za tiste teoretične in praktične težave, ki strokovnjake obremenjujejo v teoriji demokracije in ki občasno postanejo teme razprav v politični areni. Popperjevi pogledi na demokracijo so torej v določeni meri izven osrednje tradicije razmišljanja o teoriji demokracije. Poleg tega so nepopolni in vsebujejo resne luknje in pomanjkljivosti. Vendar bom kljub temu poskušal argumentirati, da so zanimiv in morda dragocen prispevek k teoriji demokracije.

V ČEM SE POPPERJEVI POGLEDI NA TEORIJU DEMOKRACIJE ODDALJUJEJO OD UVELJAVLJENE TEORIJE?

The Open Society so na veliko slavili kot delo, ki vneto zagovarja liberalno demokracijo. Kljub temu sem dolgo sumil, da je ostala radikalna razlika med Popperjevimi pogledi na demokracijo in pogledi uveljavljene teorije demokracije skoraj neopažena in neupoštevana. Moje sume je potrdil Popper sam v članku, objavljenem v reviji *The Economist*, v katerem trdi, da je kljub "preprostosti in razumljivosti" "osnovni problem njegove teorije demokracije tako različen od pradačne teorije demokracije, ki jo imajo vsi za sveto, da te razlike očitno niso dojeli". Popper domneva, da teorije niso razumeli ravno zaradi njene preprostosti (Popper 1988: 19–22).

Z njim se strinjam v prvi točki, ne pa v drugi. Razlike resnično niso opazili ali dojeli, vendar ne le zaradi njene preprostosti.

Temeljna razlika med Popperjevo teorijo demokracije in teorijo, ki jo ima vsak za dognano, je ista značilnost, po kateri se

Popperjeva politična teorija bolj splošno razlikuje od drugih. Gre za njegovo popolno zavračanje vprašanja "Kdo naj bi vladal" kot temeljnega problema politike. V delu *The Open Society* Popper odgovornost za ustvarjanje dolgotrajne zmede v politični filozofiji naprta Platonu, ker je problem politike izrazil v obliki vprašanja "Kdo naj vlada?" oziroma "Čigava volja naj bo najvišja?" itd. Ko piše o dogodkih v povezavi z nacističnim in stalinističnim totalitarizmom, Popper predvsem predlaga, da bi morali glede na to, da ne moremo biti gotovi, ali lahko dobimo dobre voditelje, vprašanje "Kdo naj vlada?" zamenjati s popolnoma drugačnim vprašanjem: "Kako minimalizirati škodo, ki jo lahko povzročijo slabi vladarji?" Namesto da se ukvarjamo z vprašanjem, kateri bi bili najboljši vladarji, bi se morali pripraviti na najslabše. Pripravimo pa se lahko tako, da ustvarimo institucije, ki minimizirajo škodo, ki jo ti utegnejo narediti (Popper 1966a: 120–121). Ta cilj je seveda praktična izpeljava Popperjevega priporočila, da bi se morali tiraniji izogniti in upreti. Ljudem s tiranskimi aspiracijami je nemogoče preprečiti, da bi občasno postali vladarji. Zato je graditev institucij, ki bi tem ljudem preprečile narediti preveč škode, ko jim uspe priti na oblast, pomemben del boja proti tiraniji.

Ta vidik Popperjeve teorije demokracije, negativizem, ki ga srečamo tudi v njegovi epistemologiji, ni ostal neopažen. Splošno znano je, da Popper raje zagovarja negativne cilje, kot sta boj proti tiraniji in odstranjevanje izogibljivega človeškega trpljenja, kakor pozitivne cilje, kot na primer delati dobro (kakorkoli to lahko razumemo). Ta vidik njegove politične teorije bi lahko kritizirali, ker sploh ni pripravljen upoštevati pozitivne uporabe državne moči. In tudi zato, ker ne upošteva pozitivnih stvari, ki jih dobri vladarji lahko prispevajo, in problemov z izboljšanjem pridobivanja in izobraževanja dobrih vladarjev in javne uprave.

Vendar to kljub vsemu ne pomeni Popperjevega najradikalnejšega odmika od uveljavljene teorije demokracije. Pravzaprav so omenjene Popperjeve skrbi in predlogi tesno povezani s tistimi, s katerimi so se ukvarjali oblikovalci ameriške ustave, katere osrednji cilj je bil, tako kot njegov, ustanovitev institucij, ki bi zagotavljale, da moč preverja moč, ambicija pa ambicijo. Popper se radikalno ločuje od uveljavljene teorije v zavračanju obstoja temeljnega problema, kako spraviti moč v prave roke.

Popper kritizira vse interpretacije politike, ki dajejo poudarek na lokus suverenosti, vključno s suverenostjo ljudstva (Popper 1966a: 124–125). Kaže presenetljivo malo zanimanja za vprašanja, kot je na primer, ali si "ljudje" resnično vladajo sami. Če bi vprašanje "Kdo vlada?" želeli razumeti kot temeljno, potem bi morali predpostavljati, da je politična moč v bistvu nenadzorovana. Predpostavljati bi morali tudi, da nekdo ima moč

in da lahko tisti, ki ima moč, dela skoraj vse, kar se mu zljubi. Popper pravzaprav trdi, da nihče resnično ne vlada v smislu teorije nenadzorovane suverenosti, saj vedno obstajajo ogromne ovire za izvajanje politične moči. Ker torej tisti, ki imajo moč, ne morejo delati po svoji mili volji, ne zadostuje, da spravimo "prave ljudi" na oblast (Popper 1966a: 121–122). V Popperjevem ugovoru najdemo tudi moralno dimenzijo. Nobene osebe, nobene skupine, nobenega razreda ne bi smeli priznavati kot suverena. Nikomur ne bi smeli dati pravice za izvajanje oblasti po svoji volji. To ni tako samo zato, ker so vse teorije o suverenosti paradoksalne, niti samo zato, ker je vsak suveren zmotljiv, temveč tudi zato, ker noben suveren ne bi smel imeti pravice delati po svoji mili volji. Popper izrecno zavrača vsak pogled na demokracijo, ki "glasu ljudstva" pripisuje kakšno posebno modrost ali nezmotljivost (Popper 1966a: 125).

Popperjevo nezainteresiranost za tako veliko število klasičnih problemov teorije demokracije lahko delno pojasni dejstvo, da mnogo teh problemov predpostavlja teorijo nenadzorovane suverenosti. Tako bi na primer soglašal z empiričnimi ugotovitvami mnogih, ki proučujejo demokracijo in verjamejo, da "ljudje" dejansko ne odločajo o javni politiki, da dejansko niso soudeleženi pri vladanju. Vendar ga dejstvo, da ljudje dejansko ne vladajo, enostavno ne vznemirja. Če se le ljudstvo lahko reši svojih vladarjev, potem lahko rečemo, da je vladavina v rokah ljudstva. Ta moč naj bi bila zadostno zagotovilo, da bo vlada delovala v imenu ljudstva.

TEŽAVE S POPPERJEVIMI POGLEDI NA DEMOKRACIJO

Opozorili smo že na nekaj lukenj v Popperjevih pogledih na demokracijo. V tem delu bomo ovrednotili nekatere posledice teh vrzeli. Videli bomo, da se Popper ne zmeni oziroma si napačno razlaga mnoge zelo pomembne probleme teorije demokracije. Njegova teorija o demokraciji je torej pomanjkljiva in nepopolna.

Ali želi Popper resnično opustiti ideal vladavine ljudstva?

Popper ima seveda prav, ko poudarja, da so vlade tiste, in ne ljudstvo, ki dejansko vladajo. Toda takšno razmišljanje trivializira skrbi mnogih političnih mislecev in aktivistov, ki ideal, da bi moralo ljudstvo dejansko vladati, jemljejo resno. Vendar če je empirično potrjeno, da ljudstvo dejansko ne vlada, to še ne pomeni, da *ne bi smelo vladati* (Eidlin 1983: 1–18).

Malokdo, če sploh kdo, ki verjame, da je pomembno, da si "ljudje" vladajo sami, bi trdil, da bi morali biti vsi državljani vključeni v sprejemanje vseh odločitev. Kot na primer Robert Dahl poudarja:

"Vladavina" vključuje več vrst družbenih procesov; uradi so hierarhični, nekateri med njimi operirajo v okviru sistema cen, in pogajanje med hierarhičnimi voditelji je pogosto. (Celo) zahteva za populistično demokracijo ne pelje k zahtevi za ukinitve teh alternativnih nadzornih procesov... V okviru vlade so ključni procesi, ki omogočajo bolj ali manj končen ali odločilen glas o politiki (Dahl 1956: 49).

Ideal vladavine ljudstva navadno predpostavlja, da bi morali biti državljani sposobni vplivati na javno politiko, če in ko to želijo. To pomeni, da bi se morali oblikovalci javne politike, tako birokrati kot izvoljeni državni uslužbenci, imeti za služabnike ljudstva in se s tem v skladu vesti. Pomeni tudi, da bi morali zakoni in vladne politike odsevati vrednote, želje in preference večine in spoštovati pravice manjšin.

Popperjevo nejasno definicijo demokracije bi se seveda dalo interpretirati kot identično tistemu, kar se navadno razume pod oznakama *demokracija* in suverenost *ljudstva*. Če nihče ne more reči državljanom, kako naj volijo, potem so resnično suvereni. Svoje vladarje lahko odpokličejo iz kakršnihkoli razlogov. To pravico lahko uporabijo, da odpokličejo svoje vladarje in jih zamenjajo s takimi, ki omogočajo večjo udeležbo v procesih vladanja. Popper utegne ugovarjati, češ da je vseskozi imel v mislih samo to. Vendar se potem lahko sprašujemo o smislu njegovega radikalnega zavračanja vsakega ukvarjanja z vprašanjem, ali ljudje dejansko izvajajo nadzor nad svojimi vladami.

Težave s Popperjevo dihotomijo demokracija–tiranija

Kot smo že omenili, Popper demokracijo definira kot sistem, v katerem vladarje lahko zamenjamo brez prelivanja krvi. Tiranijo definira kot sistem, v katerem vladarjev ne moremo zamenjati brez prelivanja krvi. "V nedemokratični državi," piše, "je edini način za doseganje razumnih reform nasilen državni prevrat in uvedba demokratičnega stanja" (Popper 1966a: 127, 1966b: 161). Ponovno lahko rečemo, da se bodisi moti ali pa se je tako nejasno izrazil, da mu je nemogoče ugovarjati. S Hitlerjem in Stalinom v mislih so zadeve morda delovale jasno in enostavno. Kljub temu se Popperjeva definicija izkaže za veliko manj uporabno, ko jo povežemo z večino političnih ureditev danes v svetu.

Iz preteklosti poznamo nedemokratične (po Popperjevi definiciji) politične ureditve, v katerih je prišlo do znatnih reform

brez “nasilnega državnega prevrata”. V ZSSR so izpeljali destalinizacijo. Madžarska je razvila svoj golažev (reformni) komunizem. “Praška pomlad” iz leta 1968, spremembe v poljskem režimu leta 1981 po vojaški upravi ter *perestrojka* v ZSSR so dodatni primeri pomembnih programov reform, do katerih je prišlo brez nasilnega prevrata omenjenih režimov.

Poleg tega ni jasno, da bi nasilen prevrat sploh bil najboljši način za uvedbo “razumne reforme” komunističnega režima v ZSSR ali v državah Vzhodne Evrope. Poznamo več primerov držav brez svobodnih volitev, v katerih je prišlo do menjave vladarjev brez prelivanja krvi. Nekaj voditeljev komunističnih režimov so na primer zamenjali brez nasilja: Malenkova in Hruščova v ZSSR, Novotnyja na Čehoslovaškem, Ulbrichta v Vzhodni Nemčiji, Očaba, Gomulko, Gierka, Kanio in Jaruzelskega na Poljskem.

Po eni strani bi lahko ugovarjali, češ da reforme, ki so izpeljane v “tiraniji”, niso “razumne reforme”. Lahko bi trdili, da so miroljubni odvzemi oblasti v “tiranijah” stvar vladajočih elit teh držav. Ker ne vključujejo širokih množic ljudi, ljudje nikoli nimajo priložnosti izbrati take politične ureditve, kot si jo želijo.

Po drugi strani lahko ravno tako sklepamo, da imajo celo v demokraciji državljani možnost izbire samo med tistimi kandidati, ki jih izberejo vplivne elite, ki nadzirajo proces njihovega predlaganja. In kljub temu, da imajo določeno možnost izbire voditeljev, državljanom v demokraciji, tako kot ljudem, ki živijo v tiraniji, vladajo predvsem birokrati, ki niso odstranjeni z demokratičnimi volitvami. In tako kot ljudje, ki živijo v tiraniji, redkokdaj dobijo priložnost izbire o vrsti režima, pod katerim bodo živeli. Nadalje, “razumne reforme” so pogosto nemogoče v “demokratičnih” režimih. Razlog za to so lahko dejavniki, kot so birokratska sabotaža in inercija, veto vplivnih manjšin in zasebnih družb, paraliza, ki je ukoreninjena v strukturi samih demokratičnih institucij, in tako naprej.

S tem ne nameravam trivializirati razlik med demokracijo in tiranijo. Pokazati želim, da je Popper ponovno predstavil drzno, preprosto definicijo, za katero se izkaže, da je nejasna in težko uporabna. Ni jasno, kaj misli s tem, ko pravi, da v demokraciji lahko zamenjamo vladarje. Povrh vsega pa literatura o tiraniji in demokraciji nakazuje, da niti prvi niti drugi pojav nista tako preprosta, kot nas Popper poskuša prepričati s svojo definicijo.

Kaj pomeni “graditi institucije”?

Popper večkrat omeni potrebo po “graditvi in varovanju institucij”. “Demokracija,” piše, “... priskrbi institucionalni okvir za reformo političnih institucij. Omogoča reformo institucij brez uporabe nasilja in s tem uporabo razuma pri načrtovanju novih in

prilagajanju starih institucij.” (Popper 1966b: 126.) Kot smo že omenili, ni nujno, da bo demokracija oblikovala institucionalni okvir, ki pripelje do reforme. Ravno nasprotno, primerov demokracij, ki niso zmožne izpeljati potrebne reforme, ni težko najti.

Prav tako ni nujno, da bo demokracija omogočila reformo institucij brez uporabe nasilja. V demokratičnih režimih so mnoge pomembne reforme dosegli samo tisti, ki so jih podpirali izven uveljavljenih demokratičnih institucij. Včasih je do njih prišlo le z uporabo sile. Nekaj primerov lahko najdemo v različnih oblikah širitve volilne pravice ter odpravi zakonodaje, ki prepoveduje delavske sindikate. Ravno tako ni samoumevno, da daje demokracija večjo prednost uporabi razuma pri načrtovanju novih in prilagajanju starih institucij, kot na primer razsvetljeno diktatorstvo, ki ga najdemo pri Napoleonu ali Gorbačovu.

Popper ne pojasni, kaj razume pod “graditi” ali “varovati” demokratične institucije, ali z vlogo, ki jo demokratične institucije utegnejo igrati pri preprečevanju tiranije. Prvič, kot trdi tudi Popper, je zelo malo institucij zavestno načrtovanih. Večina jih kar nastane (Popper 1966a: pogl.14). Drugič, poziv k varovanju demokratičnih institucij se lahko kmalu izrodi v golo racionalizacijo institucionalnega statusa quo, ki podpira določeno razdelitev moči in privilegijev.

Mnogi politični teoretiki močno poudarjajo vlogo družbene indoktrinacije in ukoreninjenosti pri oblikovanju drž in tipov osebnosti, ki so naklonjeni preživetju in uspehu demokracije. Celo Machiavelli, trdoglavi realist, je verjel, da so osnovna ovira tiraniji navade in drž, vtisnjene v celotni družbi, in ne pravne formule ali institucije, ki skrbijo za nadzor nad izvajanjem oblasti. Sodobni družboslovci ravno tako poudarjajo pomembnost dejavnikov, kot so družinska struktura, sistemi prepričanj, miti, heroji, legitimni tipi vedenja v primarnih skupinah, prevladujoči ali vzorčni tipi osebnosti. Ti in drugi podobni dejavniki so ključni pri določanju najverjetnejših odzivov voditeljev ali ne-voditeljev in s tem pri določanju verjetnosti nastanka tiranije ali preživetja demokracije (Dahl 1956: 36).

Po drugi strani pa najdemo veliko diktatorskih režimov z demokratičnimi ustavami in institucijami, ki zvesto oponašajo ameriški ali britanski model. In najdemo tudi veliko primerov, pri katerih so demokratične države in običaji obstajali pred sprejetjem demokratičnih ustav in institucij ali so bili celo nujni za to.

Problem legitimnosti

Moje mnenje je, da je drugi problem v Popperjevih pogledih na demokracijo njegovo kategorično zavračanje tistega, čemur pravi “začarano” načelo legitimnosti (Popper 1988: 20). Problem

legitimnosti je vsekakor splošno priznan kot osrednji problem v politični teoriji. Če naj država vlada prostovoljni poslušnosti, potem sta tako normativno vprašanje, zakaj *naj* bi ljudje sprejeli njeno oblast, kot pojasnitev, zakaj *jo dejansko* sprejmejo, ključna. Vlade znova in znova izvajajo ukrepe, ki bi jih šteli za kriminalne, če bi jih izvajale druge institucije ali posamezniki. Obdavčenje, zaporna kazen, usmrtitev, razlastitev so na primer zakoniti zaradi legitimnosti obstoječega režima.

Vlade znova in znova sprejemajo odločitve, ki obvezujejo vse, ne glede na nasprotujoče si cilje, vrednote in interese državljanov. Včasih morajo vlade izvesti ukrep, kakršnega večina državljanov popolnoma zavrača. S tem želijo morda zaščititi interese prihodnje generacije, pravice manjšin ali temelje države kot institucije. In ponovno je legitimnost režima tista, ki upravičuje podobne ukrepe. Nadalje, vsaka politična ureditev potrebuje velike zaloge podpore in dobrega občutka, da bi lahko učinkovito sledila omejenim ciljem, ki jih Popper pripisuje državi.

V svojih osrednjih političnih delih Popper neposredno ne obravnava problema legitimnosti. Napade pa različne historicistične, rasistične in holistične doktrine, ki so jih mnogi režimi izkoristili za legitimizacijo svoje vladavine. Vendar je nedavno, v članku revije *The Economist*, čelno napadel ravno vprašanje legitimacije.

Zakaj Popperja tako hudo skrbi problem legitimacije oblasti države? Zdi se, da besede *legitimnost* ne uporablja tako, kot ga običajno razume politična teorija, t. j. v zgoraj nakazanem smislu, temveč da legitimnost zamenjuje z dogmatično predanostjo abstraktnim moralnim načelom, ki upravičujejo izvajanje nenadzorovane suverenosti. Ker po Popperjevem mnenju vsi delamo napake, nihče ne bi smel imeti pravice do nenadzorovane suverenosti. Meni tudi, da osrednji teološki in ideološki boji za oblast v evropski zgodovini lahko vodijo samo v katastrofo. Vendar zatrjuje, da so po "slavni revoluciji" Britanci "začeli dvomiti o abstraktnih načelih; in platonskega vprašanja 'Kdo naj vlada?' Britanci niso resno postavili do danes" (Popper 1988: 19–20).

Popper morda upravičeno meni, da se je zahodna politična misel preveč ukvarjala z vprašanjem "Kdo naj vlada?". Vendar zagotovo zmotno trdi, da razpravljanje o legitimnosti nujno predpostavlja iskanje abstraktnega načela, ki bi upravičevalo nenadzorovano suverenost. Kot pravi Robert Dahl, "Kolikor jaz vem, ni še nihče nikoli zagovarjal demokracije ni je nihče razen njenih sovražnikov nikoli ni označil kot sistema, v katerem bi večina delala ali morala delati vse, kar se ji zljubi" (Dahl 1956: 36). Razpravljanje o demokratični legitimnosti tega gotovo ne nakazuje.

To zelo dobro ponazarja iskanje legitimnosti v mnogih

komunističnih režimih po Stalinovi smrti. Pomanjkanje avtoritete zaradi pomanjkanja legitimnosti je oblastnikom onemogočalo sprejeti veliko težkih odločitev, ki so bile potrebne pri reševanju mnogih nujnih problemov, s katerimi so se soočale njihove države. Iskanje legitimacije je bil proces razločevanja tistih posameznikov, skupin in načel, ki bi skupaj lahko postavili oblast, potrebno za učinkovito vladanje.

Angleži so se morda resnično nehali pripraviti o izbranih načelih legitimnosti. Poleg tega njihov režim uživa precejšnjo stabilnost. Vendar to še ne pomeni, da v Angliji legitimnost ni pomembna. Pomeni le, da v Angliji legitimnost ni dnevni politični problem. Kot pri večini režimov tvori osnovo tega režima vrsta različnih virov legitimnosti, ki včasih drug drugega logično spodbijajo. Vendar so kljub temu zmožni sobivati in dejansko udobno sobivajo ter se medsebojno krepijo v stvarnem političnem življenju. Angleška kraljica, katere podobo najdemo na britanskih kovancih, obkroženo z napisom *D. G. Regina*, na neki način prispeva k legitimnosti režima skupaj z navidezno protislovno doktrino ljudske suverenosti.

Popperjev anti-iracionalizem, anti-emocionalizem

Popperjeva ravnodušnost do problema politične legitimacije na splošno in predvsem demokratične legitimnosti ima globlje korenine. Kaže njegov odpor do emocionalnih in iracionalnih vidikov politike iz bolj splošne perspektive.

Zmotno bi bilo trditi, da sploh ne dojame njihovega pomena. Na mnogih mestih izrecno ugotavlja takšne emocionalne vidike tako politike kot tudi znanosti. Pogosto kaže globok vpogled vanje. Piše na primer:

Vsakdo, ki ima vsaj malo pojma o zgodovini naravoslovnih ved ... opazi strastno trdovratnost, ki je značilna za mnoga nesoglasja v njej. Ni je politične pristranosti, ki bi tako močno vplivala na politično teorijo kot pristranost, ki jo nekateri naravoslovni znanstveniki kažejo pri predanosti rezultatom svojega intelektualnega dela. (Popper 1966b: 217)

Popper Platonu pripisuje globok sociološki vpogled v "hude pritiske, pod katerimi so trpeli njegovi sodobniki zaradi družbene revolucije, do katere je prišlo z nastankom demokracije in individualizma". Sledi natančna analiza tega "pritiska civilizacije" (Popper 1966a: 171–189) Družbeni položaj našega časa ravno tako označi za položaj, "na katerega v veliki meri vpliva zaton avtoritarnih religij, (kar) je pripeljalo do splošnega relativizma in nihilizma; do zatona vseh prepričanj, celo vere v človeški razum in s tem v nas" (Popper 1966b: 381). Prizna celo, da je "nov način razmišljanja", kakršnega sam zagovarja, morebiti "preveč

abstrakten in preveč zapleten, da bi lahko zamenjal izgubo avtoritarne religije” (Popper 1966b: 381).

Na podlagi teh značilnih primerov je Popperja težko obsojati, da ni razumel pomembnega vpliva iracionalnih dejavnikov v družbenem življenju, ali tega, da podobni dejavniki pogosto prekašajo razum. Zanj pomenijo sovražniki svobode in razuma in glavni cilj njegovega pisanja o politiki je braniti racionalizem pred njihovim vplivom. Nacionalizem, rasizem, holizem, kolektivizem, romanticizem, tribalizem in historicizem po Popperjevem mnenju pomenijo nevarnost za odprto družbo. Ne razlikuje med blagimi in pogubnimi oblikami teh različnih vidikov iracionalizma. Empiričnega vprašanja, ali so takšne “iracionalistične” doktrine lahko ali sploh kdaj obstajale v dobronamerni obliki, sploh ne postavi. Ne sprašuje se, ali so lahko primerne v povezavi z drugimi idejami v uravnovešeni politični kulturi. In kar je najvažnejše, s podobnimi idejami ne razpravlja niti na ravni, na kateri imajo le-te največji vpliv, t. j. na ravni ideologije. Ideologijo vidi kot nasprotje razumu in razum postavlja nasproti ideologiji. *The Open Society* je prošnja bralcem, naj nosijo “breme osebne odgovornosti in križ človeškosti” (Popper 1966a: 200).

Ko se enkrat začnemo zanašati na svoj razum (piše) in uporabljati naše sposobnosti kritike, ko enkrat začutimo klic osebne odgovornosti in z njim odgovornost za prispevanje k napredku znanja, se ne moremo več vrniti v stanje brezpogojne pokornosti plemenski magiji. Za tiste, ki so jedli z drevesa znanja, je raj izgubljen. Bolj ko se poskušamo vrniti v junaško obdobje tribalizma, bolj verjetno pristanemo pri inkviziciji, tajni policiji in romantiziranem gangsterstvu. Če začnemo s potlačitvijo razuma in resnice, moramo končati z najokrutnejšim in najbolj nasilnim uničenjem vsega, kar je človeško. Vrnitve k harmoničnemu stanju narave ni. Če se ozremo nazaj, potem moramo prehoditi vso pot – vrniti se moramo k zverem. (Popper 1966a: 200–201)

Z drugimi besedami, Popper prezira emocionalne vidike političnega življenja in zavrača tiste doktrine, ki jih sam označi za iracionalne, ne da bi raziskal pogoje, pod katerimi postanejo nevarne. Ne raziskuje možnosti, kako bi jih lahko ukrotili, da bi služile liberalni demokraciji. Mnoge omenjene doktrine igrajo v ukročeni obliki pomembno vlogo v političnem življenju liberalnodemokratskih režimov, kakršne Popper občuduje. Poleg tega režimi uporabljajo ideologijo, propagando (ali informacijsko politiko), retoriko, prevare, indoktrinacijo (vzgojo za državljanstvo) itd. Winston Churchill, za katerega je Popper pogosto izrazil veliko spoštovanje in občudovanje, je bil mojster v uporabi mnogih političnih inštrumentov, ki jih Popper zaničuje.

Protekcionizem: Popperjeva teorija demokratične legitimacije

Popper se v delu *The Open Society* pravzaprav ukvarja s problemom demokratične legitimnosti. Pri razvijanju svoje teorije političnega protekcionizma brani nehistoricistično različico teorije družbene pogodbe. Ta pogled na družbeno pogodbo ponuja odgovor na vprašanje, zakaj naj bi državljani sprejeli oblast države. Oblast države bi morala izhajati iz načela, da država omogoča enako zaščito vsem svojim državljanom. Popperjevo razumevanje "enake zaščite" priznava, da niso vsi državljani enako opremljeni za branjenje svoje svobode. Njegov položaj torej ni tako ranljiv kot položaji nekaterih zagovornikov enakosti pred zakonom, ki se ne zavedajo, da so posledice družbenih in ekonomskih neenakosti lahko dejanske neenakosti pred zakonom. Popper za rešitev problema legitimnosti predlaga protekcionizem. To je njegov odgovor na vprašanje, zakaj naj bi državljani spoštovali zakon, zakaj naj bi sprejeli breme državljanstva.

Čeprav je protekcionizem dober argument, se niti približno ne dotakne problema legitimnosti. Popper želi zagotoviti, da bodo vsi ljudje, ne glede na njihovo preprostost ali nevednost, imeli enakopraven glas pri odločitvi, kdaj naj vladarji ostanejo ali odidejo. Da bi protekcionizem deloval kot načelo legitimacije, ga je potrebno razumeti in sprejeti. Kljub vsem dobrim stranem njegovih argumentov, le-ti niso kaj prida vredni, če jih ne razumemo in sprejmemo. Kot pravi Walter Bagehot v svojem zagovoru monarhije, "Najboljši razlog, zakaj je monarhija močna vladavina, je, da je razumljiva: razumejo jo množice in na svetu bi težko našli kako drugo vladavino, ki bi jo ljudje razumeli" (Bagehot 1968: 726). Z drugimi besedami, če se vlada trdo drži politike protekcionizma, vendar je ljudje ne marajo (ne glede na to, ali so se potrudili, da bi jo razumeli), bi imeli pravico odstaviti svoje vladarje, ker se take politike držijo.

Popper sam poudarja, da "moč zakonov ni v sankcijah, v zaščitni moči države, ki jih uveljavlja, temveč v pripravljenosti posameznika, da jih spoštuje, t. j. v notranji volji posameznika" (Popper 1966a: 115). Gotovo upravičeno zanika, da je ta notranja volja nujno sebična, kot jih je veliko domnevalo. Potrebe po "zaščiti šibkih pred ustrahovanjem močnih", opozarja, niso pokazali le šibki, ampak pogosto tudi močni.

Vendar ali je "notranja volja" državljanov, celo skupaj s sankcijami, dovolj za dajanje zadostne moči zakonu? Kaj se zgodi, če znatno število državljanov nima zadostne notranje volje in strahu pred sankcijami, zaradi katerih bi spoštovali zakon? Kaj če jim uspe prepričati večino, da je varovanje šibkih pred ustrahovanjem močnih slabo za državo in povzročijo odstavitev vladarjev, ki

podpirajo takšno politiko? Ali to ni demokracija? Popper bi jih gotovo imel pravico poskusiti prepričati, naj kažejo več notranje volje. Vendar če bi bil zvest svojim lastnim načelom, je težko razumeti, s kakšno pravico bi jih k temu prisilil. Kaj narediti z javnostmi pod demokratično vlado, ki ne kažejo zadostne notranje volje? Kaj narediti z državami, kjer mrgoli posameznikov, ki niso pripravljeni za demokratično državljanstvo itd.? Glede na to, da Popper noče niti slišati o stvareh, ki dišijo po državljski vzgoji, ustvarjanju mitov, ideologijah in doktrinah, se lahko samo sprašujemo, kaj bi predlagal za reševanje teh problemov.

POPPERJEV PRISPEVEK K TEORIJI DEMOKRACIJE

Popper je večkrat zatrjeval, da “besede niso važne”. In vendar verjetno delno zaradi njegove definicije političnih ureditev, v katerih se ljudstvo lahko reši svojih vladarjev brez prelivanja krvi, kot “demokracije”, veliko bralcev ni dojelo, kako radikalen je njegov odmik od tistega, kar običajno imenujemo demokracija. Njegovi argumenti za demokraciji in o njej niso le poskus pokazati, da je tisto, kar običajno označujemo za demokracijo, utopično, temveč tudi, da je demokracija, kot jo navadno razumemo, kakorkoli napačen ideal. Z ozirom na to, da besedo demokracija običajno razumemo v smislu vladavine ljudstva, bi bilo morda bolje, če bi Popper izbral kako drugo besedo za označitev svojih pogledov. Čeprav Popper morda upravičeno pravi, da besede niso važne, imajo besede in pojmi dejansko velik vpliv na mišljenje. Popper uporablja besedo demokracija in se predstavlja kot njen goreč zagovornik. To pa lahko zamegli dejstvo, da demokracije, v najpogosteje uporabljenem pomenu te besede, ne vidi niti kot mogoče niti zaželene.

Čeprav so Popperjevi pogledi na demokracijo (pod tem ali kakšnim drugačnim imenom) morda pomanjkljivi, je o njih kljub vsemu vredno razmišljati in so pomemben prispevek k teoriji demokracije. Bogata izkustva kažejo, da ima Popper prav, ko zatrjuje, da je razumevanje reševanja političnih problemov z “izročitvijo oblasti v prave roke” napačno.

Kolikokrat so na primer nacionalistična gibanja razumela narodno osvoboditev v smislu zamenjave tujih vladarjev, potem pa pristala pod veliko bolj zatiralskimi režimi lastnih sodržavljanov? Na enak način lahko gledamo na tiste marksistične “uspehe”, ki so buržuazno zatiranje zamenjali s proletarskim zatiranjem.

Čeprav lahko veliko povemo o zaželenosti, da bi bila v upravnih državnih svetih navzroča, celo prevladujoča, določena vrsta ljudi ali stališč, to še ni dovolj za zagotavljanje pravičnosti in trezne politike. Poleg tega lahko pravica in trezna politika

prevladujeta brez posebne vrste ljudi ali stališč, ki bi bili dejansko navzoči v upravnih državnih svetih. Bogata izkustva nakazujejo tudi, da ima Popper prav glede poskusov, da bi "ljudi" (kakorkoli že to razumemo) dali pod nadzor. "Ljudje" na oblasti so se pogosto izkazali za tiranske vladarje. "Ljudje" na oblasti so bili pogosto nesposobni.

Zastopanost študentov v upravnih svetih univerze se pogosto izrodi v situacijo, ko študenti začenjajo razmišljati kot univerzitetni birokrati ali postanejo orodja manipulacije izkušenih univerzitetnih politikov. Proletarski vladarji v režimih sovjetskega tipa so se po poklicu morda res še vedno označevali za "delavce", vendar so se po vzponu na oblast kmalu našli mentalitete aparatčikov. Nekaj podobnega se pogosto dogaja tudi pri predstavnikih delavcev v upravnih svetih industrijskih družb.

Zgoraj povedano nikakor nima namena podcenjevati potrebe po zastopanju študentskih in delavskih interesov v organih odločanja, ki vplivajo na njihovo življenje. Vendar pa podpira Popperjevo stališče, da se podobnih problemov ne bomo nujno rešili enostavno tako, da bomo te ljudi ali njihove predstavnike postavili v same organe odločanja. Odkrito priznavanje te pomembne točke, torej odpravljanje predsodkov, da izročitev oblasti ljudstvu lahko reši vse možne probleme, odpira nove poti razmišljanja o primernejših rešitvah za te probleme.

LITERATURA:

- POPPER, KARL (1966): *The Open Society and Its Enemies*, vol. 1 *The Spell of Plato*; vol.2 *The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx and the Aftermath*, Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- DUNN, JOHN (1979): *Western Political Theory in the Face of the Future*, Cambridge: Cambridge University Press.
- POPPER, KARL (1988): "Popper on Democracy: the open society and its enemies revisited," *The Economist*, (23.4.).
- LUND, JACKOB (1988): *The Economist* (21. 5.).
- BECKER, WERNER (1985): *Elemente der Demokratie*, Stuttgart: Philip Reclam jun.
- POPPER, KARL (1976): *Unended Quest: An Intellectual Autobiography*, La Salle, Ill: Open Court.
- BERKSON, WILLIAM IN WETTERSEN, JOHN (1982): *Lernen aus dem Irrtum: Die Bedutun von Karl Popper's Lerntheorie für die Psychologie und die Philosophie der Wissenschaft*, Hamburg: Hoffmann und Campe.
- POPPER, KARL (1982): "Les chemins de la vérité: *L'Express* va plus loin avec Karl Popper", *L'Express*, 19–25. 4.
- EIDLIN, FRED (1983): "Popper's Fact-Standard Dualism Contra the Fact-Value Distinction," *Social Science Quarterly* 64 (1).
- DAHL, ROBERT (1956): *A Preface to Democratic Theory*, Chicago: University of Chicago Press.
- BAGEHOT, WALTER (1968): *Bartlett's Familiar Quotations*, 14. izdaja, Boston: Little, Brown.